

П.М.Сас*

ЧИ ВСТУПИЛИ ЗАПОРОЖЦІ ДО ЛІГИ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МІЛІЦІЇ?***

Розглянуто переговори щодо залучення козаків Війська Запорозького до хрестового походу проти Османської імперії, проаналізовано та наведено текст відповідної угоди, яку у квітні 1618 р. у Варшаві підписали запорозькі послы з О.Марконом – представником герцога де Невера. Спростовано історіографічну версію про вступ гетьмана П.Сагайдачного разом з усіма козаками до Ліги християнської міліції.

1618 р. в Європі спалахнула Тридцятилітня війна, яку започаткувало повстання у Чехії та Угорщині проти династії Габсбургів. На європейському континенті виникли два великі ворогуючі табори. До католицької коаліції приєдналися, зокрема, Папа Римський Павло V, іспанський король Філіп III, німецький імператор Фердинанд II. Супротивний табір складався із протестантських держав. Упродовж війни до нього ввійшли Голландія, Данія, його підтримали німці-лютерани, Швеція, Англія і Франція. Польський король Сигізмунд III усупереч настроям шляхти був на боці Габсбургів та католицького табору. Через це восени 1619 р. польських лісовчиків послали на допомогу Габсбургам в Угорщину, де у листопаді у битві при Гуменному вони розгромили турецького васала – семиградського (трансільванського) воєводу Бетлена Габора, змусивши його зняти облогу Відня¹.

Попри війну, у другому десятилітті XVII ст. в Європі було зроблено спробу об'єднати християнські сили під гаслом відродження хрестових походів проти «невірних». Виникла так звана Ліга християнської міліції, що постала як середньовічний рицарський орден, націлений на війну з Османською імперією. Організатори нового хрестового походу вирішили залучити до нього запорозьких козаків.

Тема, про яку йдеться, отримала певне висвітлення у спеціальній літературі, найбільш предметно – у працях французьких авторів. Так, Гюстав Фаніє на основі даних джерел простежив найважливіші віхи у становленні Ліги християнської міліції. Він приділив також увагу переговорам, що їх ініціював у Польщі герцог де Невер – один з провідників ідеї хрестового походу проти турків. Г.Фаніє дійшов висновку, що дані переговори не дали бажаних результатів для герцога, оскільки після укладення 23 вересня 1617 р. польсько-турецького мирного договору в Буші король Польщі Сигізмунд III був заклопотаний насамперед тим, щоб посадити на московський престол свого сина Владислава, а самому здобути шведську корону. Відтак виявилася марною і спроба де Невера добитися від польської влади згоди на використання території Поділля як опорної бази при здійсненні воєнних операцій військом нових хрестоносців. Французький дослідник побіжно згадав про підписання 7 квітня 1618 р. представником де Невера та запорозькими послами певного договору².

Дані питання досліджував також Віктор Тапі. Серед іншого, він зазначив, що закликаючи до хрестового походу та вербуючи до нового рицарського ордену в Європі, охопленій релігійною ворожнечею, де Невер був готовий порушити задекларовану головну мету цього ордену – боротьбу проти «невірних». Відтак із виникненням Ліги християнської міліції герцог погоджувався надати її військові сили німецькому імператорові для боротьби проти «єретиків» у Богемії за

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

*** Статтю написано за сприяння Kasy im. Józefa Mianowskiego Fundacji Popierania Nauki, La Fondation, a також Maison des sciences de L'Homme.

умови, якщо по укладенні миру з чехами той дозволить учасникам хрестового походу пройти через їх територію на Схід. Загалом де Невер був зацікавлений у припиненні боротьби між протестантами Богемії та силами німецького імператора. Ця боротьба непокоїла також французьких політиків, оскільки могла мати непередбачені наслідки для інтересів Франції. В.Тапі звернув увагу на те, що ще один співзасновник Ліги християнської міліції – Михайло-Адольф граф Альтайн у серпні 1619 р. в інтересах німецького імператора розпочав вербування козаків у Речі Посполитій. Французький дослідник наголосив на особливій ролі князя Самійла Корецького у залученні козаків до хрестового походу³.

Проблематика, що розглядається, певною мірою цікавила польських істориків. Так, ще у першій половині ХХ ст. було висловлено припущення, що ідею про створення лицарського ордену під опікою Діви Марії та св. Михаїла подав граф Альтайн. Він також пообіцяв Сигізмунду III найняти для нього у Німеччині 20 тис. вояків та переправити їх морем до Швеції⁴. Привертає увагу розвідка Казимира Тишковського «Козацтво у московських війнах Сигізмунда III (1606–1618)», яка вийшла друком 1935 р. Подібно до Г.Фаніє, К.Тишковський писав про те, що політичні плани герцога де Невера зазнали невдачі в Польщі, оскільки по укладенні польсько-турецького мирного договору 1617 р. у Буші Сигізмунда III цікавила не війна з Османською імперією, а реалізація власних політичних планів на московському та шведському напрямках. Водночас польський автор представив у своїй розвідці оригінальний погляд на дипломатичні контакти, які відбулися на початку 1618 р. у Варшаві за участю запорозьких послів. Він писав, що у цей час Ліга християнської міліції, котра шукала собі союзників та членів, і добивалася підтримки ідеї війни проти Туреччини, вступила у переговори з козаками через агента князя де Невера – Олівєра де Марконнета. У польській столиці запорозькі послі запевнили О.Марконнета, що незалежно від позиції Польщі, а також підписаного коронним гетьманом С.Жолкевським мирного договору в Буші, козаки продовжуватимуть боротьбу з «поганами». Йому вручили «вручистого листа», підписаного запорозьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Згідно з документом, той зобов'язався вступити до Ліги християнської міліції і на відповідний заклик виставити 60-тисячне військо. Покликаючись на свої зв'язки із Константинопольським патріархом, він сподівався за його допомогою підняти греків на повстання проти султана. Історик зауважив, що дане питання потребує подальшого вивчення архівних джерел і збирався до нього ще раз повернутися⁵.

Попри те, що К.Тишковському не вдалося, судячи з усього, продовжити дослідження у цій царині, запропоноване ним тлумачення відносин Війська Запорозького та Ліги християнської міліції і донині домінує в польській, а також українській історіографії. Щодо останньої, то у ній тема, про яку йдеться, предметно не вивчалася. Українські автори праць з історії українського козацтва перших десятиліть XVII ст., якщо і торкалися її, то, зазвичай, уникали посилок на джерела, обмежуючись загальними констатаціями. Приміром, О.Апанович у книзі «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (1993 р.) писала, що П.Сагайдачний «приєднався до антитурецької ліги, представник якої де Марконне так переказував зміст своєї розмови із П.Сагайдачним 13 квітня 1618 р.: «Я мав довшу розмову з представником козаків, який запевнив, що вони продовжуватимуть боротьбу з турками незалежно від того, чи польський король хоче цього, чи не хоче. Це має велике значення, оскільки король у мирі із султаном і гарантував йому спокій козаків»⁶. Відсутність у праці названої дослідниці конкретних доказів того, що у цей час Військо Запорозьке приєдналося до Ліги християнської міліції, робить її пояснювальну схему хиткою.

За аналогічною методикою, тобто без покликів на джерела і будь-яких бібліографічних посилань, натомість із почерпнутими з історіографії загальни-

ми переказами та припущеннями про політичні взаємини Війська Запорозького та Ліги християнської міліції, підійшли до висвітлення зазначеного питання О.Гуржій та В.Корнієнко у своїй монографії «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний»: «Відомо, що гетьман Сагайдачний вступив до ліги разом з усім запорозьким військом. Осередком ліги було містечко Карпантрас, що розташоване неподалік Авін'йона. У місцевих архівах знайдено рукописи, що засвідчують факт переговорів П.Сагайдачного із князем де Невером про можливість участі низовиків в антитурецькій кампанії. Існує думка, що козацька старшина сподівалася побачити Сагайдачного на чолі загальноєвропейської армії, але несподівана смерть від рани перешкодила такому призначенню»⁷.

Навряд чи потрібно доводити, що в історичних дослідженнях наукова значущість будь-яких припущень та концепцій прямо залежить від того, чи спираються вони на свідчення надійних джерел. Як видається, тільки їх залучення може зробити більш виразним та наближеним до історичних реалій наше знання про відносини між Військом Запорозьким та Лігою християнської міліції. Зокрема, спираючись на джерельні свідчення, можна спробувати дати відповідь на питання, чи справді 1618 р. П.Сагайдачний уклав договір із Лігою християнської міліції, визначити актуальні політичні інтереси сторін на переговорах у Варшаві навесні того року, а також з'ясувати політичні орієнтації й масштаби міжнародних планів запорозьких політиків та деякі прикмети їхньої дипломатії.

Виникнення Ліги християнської міліції

При вивченні політичних контактів запорозьких послів із представником герцога де Невера, котрі відбулися 1618 р. у Варшаві, достатньо очевидним є те, що герцога спонукало налагодити стосунки із козаками Війська Запорозького бажання організувати хрестовий похід проти Туреччини. Саме через це він шукав собі союзників, а також активно займався створенням нового рицарського ордену, який утвердився в історіографії під назвою Ліга християнської міліції. Оскільки це був проект, який у концентрованому вигляді відображав політичні орієнтації де Невера та визначав його ставлення до запорожців і, до того ж, на думку ряду дослідників, козаки приєдналися до нього, то постає питання, як і коли виникла ця ліга та що вона собою являла? При пошуку відповіді насамперед потрібно взяти до уваги наявні у джерелах вказівки на те, що Ліга християнської міліції виросла з історичної традиції хрестових походів та ввібрала у себе організаційні засади середньовічних рицарських орденів. Через це під таким кутом зору зробимо короткий екскурс в історію згаданих орденів, щоб виразніше окреслити інституційну природу Ліги християнської міліції.

Відомо, що орден (нім. *Orden*, від лат. *ordo* – ряд, розряд, порядок) являв собою типову форму організації католицького чернецтва – історично постав як об'єднання на основі єдиного статуту абатств (монастирів). Чернечі ордени мали централізовану структуру управління, а їхнім членам належало жити в монастирях. Главу ордену обирав загальний капітул, тобто колегіальний орган, який складався із керівників провінційних орденських об'єднань. Засновником західного чернецтва вважають св. Бенедикта Нурсійського (480–550 рр.), який організував монастир у Монте-Касіно (між Римом та Неаполем) і розробив його статут, вимагаючи від ченців, зокрема, смирення, молитви і послушенства. Згодом у Західній Європі набув поширення не тільки чернечий орден бенедиктинців, а й виникли інші подібні ордени. Так, у XIII ст. із метою зміцнення авторитету церкви та боротьби з ересю були створені так звані жебрущі чернечі ордени – францисканців, домініканців, кармелітів та ін.⁸

Ще одним типом католицьких чернечих орденів були військово-чернечі. Сприятливий ґрунт для їх заснування підготувала ідея боротьби християн проти

«невірних» та визволення від мусульман священого міста – Єрусалима (від 637 р. перебував у руках арабів, від 1078 р. – турків-сельджуків), підкріплена практикою хрестових походів на Близький Схід 1096–1291 рр. Думка про створення військово-чернечих орденів виявилася суголосною із поширеними за середньовіччя уявленнями про християнське суспільство, в якому ченці борються із диявольськими силами молитвою, а воїни – зброєю. Уважалося, що злиття обох цих воїнств в одне ціле у військово-чернечому ордені дасть можливість краще досягати їх добродесних цілей. На перших порах подібні ордени ставили своїм завданням охорону християнських прочан, які приходили до гробу Господнього, а згодом вони цілком зосередилися на воєнних операціях проти «невірних»⁹.

До найдавніших військово-чернечих орденів, які не зійшли з історичної арени і в час виникнення Ліги християнської міліції, належав орден св. Іоанна Єрусалимського (або госпітальєрів – від шпиталю, будинку для прочан, що його це чернече братство заснувало в Єрусалимі до захоплення міста мусульманами). Після того, як 1120 р. на чолі госпітальєрів став Раймонд де Пюї, орден фактично набув статусу військово-чернечого, фігуруючи під назвою Єрусалимський орден рицарів-госпітальєрів св. Іоанна. Посада глави ордену – великого магістра – була пожиттєвою. Для вирішення найважливіших питань він скликав генеральний капітул. До вищої владної ієрархії ордену належали пілье («стовпи»), або балії конвентуальні, які очолювали поділені за національностями «мови»: провансальську, французьку, італійську, іспанську (арагонську) та ін. Щаблем нижче від них стояли великі пріори (балії капітулярні), за якими йшли командори, а насамкінець – прості рицарі. Згідно зі статутом, що його розробив Раймонд де Пюї, члени ордену поділялися на рицарів, капеланів та зброєносців. Посвяченими в рицарі могли бути тільки особи, які спромоглися довести своє шляхетство (пізніше від претендентів у рицарі іноді вимагали довести шляхетство представників шістнадцяти поколінь свого роду). Капеланами та зброєносцями могли бути нешляхтичі. Госпітальєри мали особливу відзнаку – золотий, покритий білою емаллю, восьмикутний хрест на чорній муаровій стрічці: командори носили його на шиї, а прості рицарі – у петлицях. Подібний (більший за розміром) хрест на золотому ланцюжку носили кавалери Великого хреста. Під час походу рицарі одягали червону накидку, на якій спереду був великий білий полотняний хрест. Після падіння 1291 р. останнього форпосту християн у Палестині – фортеці Акри, госпітальєри разом із тамплієрами* відступили на Кіпр. 1309 р. госпітальєри здобули Родос, з якого 1522 р. їх вигнали турки Сулеймана Пишного. Після кількох років поневірянь 1530 р. вони осіли на острові Мальта¹⁰.

* Орден тамплієрів був подібний до ордену іоаннітів (св. Іоанна). Він виник на початку XII ст. й отримав назву від французького слова «temple» – храм, оскільки його резиденція розмістилася на тому самому місці, де, за переказами, стояв храм царя Соломона. Членами цього ордену були рицарі «благородного» походження, сержанти, які походили з міщан, а також капелани. Статут ордену забороняв тамплієрам здаватися в полон, просити пощади та платити викуп. Під час бою вони повинні були беззастережно виконувати накази своїх командирів, не діяти на власний розсуд і залишати поле бою останніми. Релігійні обов'язки тамплієрів зводилися до мінімуму. По суті, цей орден був ближчий до світської організації, аніж до чернечого ордену. Рицарі носили білі плащі, сержанти (зброєносці) – брунатні або чорні, а капелани – чорне вбрання. Від 1146 р. на ліву сторону плаща храмовники нашивали червоний хрест. 1307 р. у Франції рицарів-тамплієрів на чолі із великим магістром за наказом французького короля Філіпа IV Красивого заарештували і засудили за фальшивим звинуваченням в ідолопоклонстві та ересі, що призвело до ліквідації цього ордену (див.: Лобе М., Фо Г. Указ. соч.).

Для організаторів Ліги християнської міліції вочевидь не було секретом, що у тогочасній Європі існували також інші рицарські ордени, у тому числі Тевтонський (Німецький), який виник у Палестині наприкінці XII ст. Згідно з його статутом, рицар, який вступав в орден, давав обітницю бідності, цнотливості та послушенства. Верховний керівник ордену називався магістром. Пізніше магістрами іменували орденських керівників у Німеччині, Пруссії та Лівонії, а обраного великим капітулом очільника ордену – великим магістром (гросмейстером). Гросмейстер призначав чиновників, зокрема, скарбника та великого командора, який мав певні владні повноваження у тих сферах повсякденної діяльності ордену, що прямо не стосувалися ведення воєнних дій¹¹.

Отже, для суспільства Західної Європи перших десятиліть XVII ст. ідея створення нового військово-рицарського ордену як інструмента здійснення хрестового походу проти турків мала цілком підготовлений культурно-історичний, політичний та соціально-психологічний ґрунт. Проте через брак джерел залишається невідомим, хто ж першим запропонував проект хрестового походу, що дало поштовх до виникнення Ліги християнської міліції. Подібна ініціатива могла виходити як від герцога де Невера, так і, приміром, від впливового у церковних та світських колах францисканця отця Жозефа.

Як би там не було, а визначну роль у популяризації ідеї хрестового походу та організації нового рицарського ордену відіграв де Невер, який вважав себе нащадком візантійських імператорів (доводився кузеном французькому королю Генріху IV) й у боротьбі з Османською імперією сподівався спертися на християнське населення Балкан. Від 1615 р. він мав зв'язки із графом Альтайном, котрий був помітною персоною при дворі німецького імператора та виступав за об'єднання сил для нового хрестового походу. Також де Невер розраховував на підтримку Папи Римського. У своїх політичних планах він брав до уваги факт існування рицарського ордену на Мальті. 1616 р. йому вдалося добитися від французької королеви Марії Медичі обіцянки надати для організації хрестового походу 1 млн 200 тис. ліврів. Де Невер налагодив стосунки із братами Періньяні Сфорца (Жаном-Баптистом, П'єтро та Бернардом) – вихідцями зі знатної італійської родини, які 1617 р. взялися організувати подібний рицарський орден за статутом св. Франциска та під покровом Пречистої Діви.

Діяльність де Невера зі скликання установчої асамблеї, яка б затвердила правила і статут нового рицарського ордену, принесла свої плоди. 17 листопада 1618 р. ця асамблея відбулася у столиці Моравії – Оломоуці (місто на р. Мораві, на північний схід від Брно) за участю де Невера, Ж.-Б.Періньяні та графа Альтайна. На ній ухвалили рішення про заснування рицарського ордену християнської міліції (війська) під титулом Богоматері та святого Михаїла. Особливим знаком ордену обрано золотий хрест із синьою та білою емаллю із зображенням Діви, яка стоїть на мусульманському півмісяці. Названі учасники установчої асамблеї в Оломоуці стали співзасновниками ордену з поділом його на три «мови» або регіони – східний, до якого ввійшли Німеччина, Угорщина і Польща, очолив граф Альтайн, південний (Італія та Іспанія) – брати Періньяні, західний (Франція, Фландрія та Лотарингія) – де Невер. Остаточне конституювання нового ордену відбулося на спеціальному з'їзді 8 березня 1619 р. у Відні¹².

Прикметно, що напередодні цих подій – наприкінці 1618 р. – де Невер спробував ще раз політично зблизитися із Сигізмундом III під час свого короткого перебування в Польщі. Причому він отримав достатньо виразну підтримку своєї ініціативи з боку деяких польських сенаторів, котрі не приховували свого прихильного ставлення до ідеї створення нового рицарського ордену. Серед них був краківський єпископ Мартин Шишковський (чільні польські політики і раніше цікавилися планами герцога де Невера і графа Альтайна)¹³. У листі до Сигізмунда III від 6 листопада 1618 р. він схвально відгукнувся про діяльність

де Невера. М.Шишковський, який зустрівся із герцогом у Кракові, повідомив королю про його найближчі наміри. Отже, де Невер хотів отримати аудієнцію у Сигізмунда III. Проте краківський єпископ вважав, що напередодні відкриття у Варшаві вального сейму така аудієнція викличе небажаний політичний розголос. Через це, за його порадою, герцог змушений був утриматися від відвідин польської столиці й обмежився відправкою туди свого посланця.

Згідно з отриманою М.Шишковським інформацією, де Невер заявив, що за негласної підтримки Франції він, мовляв, уже зібрав 12 тис. піхотинців та 3 тис. кавалеристів. Окрім того, в Італії та Німеччині розраховує отримати щонайменше 5-тисячне військо. Із певних політичних міркувань герцог поставив під сумнів обіцянки графа Альтайна стосовно військової допомоги Сигізмунду III (те, що граф Альтайн, який був виразником інтересів австрійських Габсбургів, пообіцяв польському королю певні військові контингенти для здобуття шведського престолу, явно не влаштувало де Невера, оскільки відвертало Сигізмунда III від підтримки майбутнього хрестового походу). Де Невер повідомив, що 11 листопада буде скликано з'їзд із заснування рицарського ордену, що сприятиме зростанню його сил (насправді цей з'їзд відбувся 17 листопада) і, мовляв, зробить можливим надання підкріплень Сигізмунду III, якщо виникне така потреба. Герцог клопотався про те, щоб польський король дозволив вільний прохід рицарям ордену через територію Речі Посполитої у разі, якщо під час хрестового походу їм потрібно буде переправитися через Дунай. Він хотів, щоб Сигізмунд III звернувся з листом до Папи Римського, аби той підтвердив і санкціонував своєю владою створення рицарського ордену. За інформацією де Невера, так вчинили іспанський і французький монархи, а також зроблять німецький імператор та угорський король. На думку М.Шишковського, Сигізмунду III варто було прихильно поставитися до клопотань де Невера і послати для збору інформації свого представника на «той їхній партикулярний з'їзд». Повіривши в реальність перспективи хрестового походу, що його обіцяв де Невер, М.Шишковський навіть радив королю не поспішати з відправкою свого посла до Стамбула¹⁴.

Краківський єпископ підтвердив зацікавленість створенням нового рицарського ордену також у своєму листі до підканцлера Анджея Липського від 1 грудня 1618 р. Повідомивши своєму адресату про установчий з'їзд ордену в Оломоуці, М.Шишковський зазначив, що, за його даними, 21 грудня у Відні відкриється ще більш представницький з'їзд, на якому у присутності, зокрема, німецького імператора остаточно буде конституційовано згаданий рицарський орден. Краківський єпископ вважав, що на цей з'їзд у Відні польський король мав би послати принаймні двох своїх високопоставлених представників, аби на місці з'ясувати, якими силами новостворений орден збирається розпочати війну проти Османської імперії¹⁵.

Які ж рішення були ухвалені під час установчих зібрань зі створення нового рицарського ордену? Згідно з проектом статуту, що його ухвалили в Оломоуці, цей орден отримував назву «Орден нових рицарів міліції (війська) Ісуса», або у скороченому варіанті – «Орден міліції Ісуса». Його головною метою проголошено захист та визволення християн від гніту і переслідувань із боку «невірних». Серед іншого передбачалося, що найвпливовіші позиції в ордені посядуть 72 великих рицарі, а очолить його великий принцепс (лат. *princeps* – перший, головний). Бажаючим вступити до ордену слід буде довести своє народження у законному шлюбі¹⁶.

Утім, з'їзд в Оломоуці не вирішив усіх питань, що стосувалися створення нового рицарського ордену. Французький дипломат Ніколя Божі*, який нап-

* Ніколя Божі розпочав свою дипломатичну кар'єру на початку XVII ст. – у той час він був акредитований при дворі німецького імператора. Після смерті імператора

рикінці листопада 1618 р. перебував у Відні, у своєму листі від 28 листопада до французького міністра П'єра Пюїзіє (декількома роками раніше той був послом Франції в Іспанії)¹⁷ подав коротку інформацію про з'їзд в Оломоуці. Згідно з нею, у цьому місті де Неверу вдалося залучити до «свого ордену святої міліції» графа Альтайна, а також італійця Періньяні. Дана подія відбулася у тамтешній церкві чернечого ордену капуцинів за присутності, зокрема, молдавського господаря Радула та його зятя Пелзаска (Pelzasque) – сина волоського (мультянського) воєводи Михайла. Через два дні по прибутті де Невера з Оломоуца до Відня він мав почесну аудієнцію у німецького імператора Матвія II, а також короля Угорщини та Богемії – Фердинанда. Проте у справі із заснуванням рицарського ордену не було поставлено крапку. Як зауважив Н.Божі, щодо цього триватимуть подальші перемовини, у тому числі із графом Альтайном і Періньяні. Серед іншого, обговорюватиметься те, якою має бути відзнака, що її носитимуть орденські особи¹⁸.

Урочисте проголошення нового ордену відбулося на з'їзді його adeptів у Відні, у п'ятницю 8 березня 1619 р. за присутності Матвія II, Фердинанда, а також представників деяких інших християнських монархів та Папи Римського. У підсумковому документі з'їзду насамперед зазначено, що орден християнської міліції постав задля поширення слави Господа, забезпечення захисту і свободи християнського населення, яке потерпає від гніту «невірних», а також об'єднання і злагоди серед усіх християн.

Окрім окреслення програмних цілей ордену та засад його статуту, у відповідних документах зберігся опис емблеми новоствореного ордену. Дана обставина опосередковано сигналізує про значний вплив символізму на релігійну свідомість та світогляд тих соціальних прошарків тогочасного суспільства, яких надихала ідея створення середньовічних рицарських орденів. Отже, «знаком» Ліги християнської міліції став золотий хрест, покритий синьою емаллю. З одного його боку вигравіювано образ Богоматері, а з іншого – св. Михаїла. Цей хрест члени ордену носили на шиї, його вишите зображення належало мати на плащі¹⁹.

Як можна судити із графічних зображень цього знаку, які дійшли до нашого часу, існувало два його різновиди або ступеня. Один із них являв собою рівносторонній хрест із розбіжними раменами та кінцями у формі трилисників. У центрі цього хреста у круглому медальйоні, облямованому щільно з'єднаними між собою двома кільцями, на синьому емалевому полі вміщено зображення постаті Богородиці з дитиною на руках, яка оточена пламенючим золотим сьйвом*. Сині емалеві рамена хреста мали золоте окантування (до одного з рамен прикріплено кільце для ланцюжка або шнурка). Від периферійного кільця медальйона, що мало форму скрученого дроту, у напрямку до країв кожного рамена хреста простягаються три лінії, схожі на пальмове листя**, які розходяться віялом; по синій емалі трилисників розкидано золоті цятки. Інший різновид емблеми нагадував описану вище. Водночас він мав свої особливості. Це був нагрудний хрест, оскільки на його зображенні відсутнє кільце для кріплення ланцюжка або шнурка. Декоративні кільця медальйона концентрично розташовані на певній віддалі одне від одного і цих кілець було не два, а три. У проміжках

Рудольфа II (20 січня 1612 р.) вдався до політичних інтриг, підтримував у боротьбі за владу ерцгерцога Матвія, пізніше – ерцгерцога Фердинанда. Був довіреною особою ідеолога абсолютизму, впливового державного діяча Франції герцога Рішельє (див.: Dictionnaire de biographie française. – Paris, 1951. – Tome cinquième. – P.925).

* *Ще в XIII ст. символічними позначеннями Діви Марії були, зокрема, сонце і світло (Барг М.А. Епохи и идеи. Становление историзма. – Москва, 1987. – С.160).*

** *У середньовічній свідомості пальма могла означати, наприклад, символ перемоги (Барг М.А. Указ. соч. – С.159).*

між раменами хреста вміщено пучки золотого саява, які склалися із п'яти променів, що палахкотять – вони виходили від зовнішнього кільця медальйона. Причому зорозово ці пучки утворюють зображення косоного хреста²⁰.

Попри високий представницький рівень зазначеного з'їзду у Відні, він до кінця так і не вирішив усіх питань, пов'язаних з організацією ордену. Відтак доопрацювання його статуту і правил, а також вибори чільних керівників, у тому числі найголовнішого, перенесли на найближчий загальний капітул. Тим часом, було постановлено, що кожен, кого до нього оберуть, присягне на Євангелії сприяти всіма законними засобами миру і злагоди між християнськими володарями та народами; бути відданим справі захисту і визволення християн від гніту «невірних»; непорушно дотримуватися вірності своєму князеві і сюзеренові; добровільно підкорятися вищим керівникам ордену; завжди носити його відзнаку – хрест.

Згідно із прийнятою ухвалою, структурно орден поділявся на три округи на чолі з великими пріорами (у чернечих орденах належали до складу вищих саношників). Округи поділялися на пріорства або монастирі, причому у великих із них повинні були бути по сім чільних керівників – «великих хрестів» («grands Croix»). У монастирі (пріорстві) великого пріора передбачено двадцять одного командора. Командорам підпорядковувалися по дванадцять шевальє (рицарів) і стільки ж побратимів (за своїм статусом відповідали так званим товаришам у польському війську).

Щоб стати в ордені шевальє, претендент мав відповідати певним вимогам: бути народженим у законному шлюбі, походити зі шляхетської родини, вести «добре» життя, мати гарну репутацію й, відповідно, не мати ані крихти безчестя. Утім, конкретну процедуру перевірки на відповідність гідності шевальє вирішили запропонувати на провінційних капітулах. Оскільки покровителями ордену були Пресвята Богородиця і св. Михаїл, то кожному шевальє належало щороку причащатися у церкві у дні Успіння Богородиці, св. Михаїла або ж св. Франциска. Побратими, або брати по зброї, не мали потреби доводити своє шляхетське походження. Їм достатньо було підтвердити своє народження в законному шлюбі та походження із шанованої родини. Вони не повинні були мати жодного стосунку до безчестя.

При вступі в орден «великі хрести» повинні були заплатити внесок грошима у сумі 1000 екю та озброїти шістьнадцять піхотинців і чотири вершники; командори – 400 екю і надати озброєння для восьми піхотинців та двох вершників; шевальє – 200 екю й озброїти чотирьох піхотинців та одного вершника; побратими – 100 екю та озброєння в такій кількості, що й шевальє. У разі, якщо б член ордену потрапив у полон, захворів або опинився у матеріальній скруті, він міг розраховувати на викуп чи іншу допомогу від ордену²¹.

На практиці подібні приписи статуту навряд чи можна було виконати в повному обсязі. Є дані про те, що в орден записали як великих пріорів понад 90 осіб, у тому числі Папу Римського, німецького імператора, королів Іспанії, Англії, Польщі, Франції, ерцгерцогів Фердинанда, Максиміліана, Леопольда, герцога де Невера та ін. Серед знатних осіб – вихідців із Речі Посполитої – зустрічаються, зокрема, Самійло Корецький, Альбрехт Радзивілл, Станіслав Любомірський, Лукаш Опалінський, Петро Тарнавський, Петро Браницький²².

Таким чином, у політико-правовому аспекті цей рицарський орден сформувався на установчому з'їзді 8 березня 1619 р. у Відні. По суті, він не мав однієї усталеної офіційної назви, однак, як зазначалося, згідно з історіографічною традицією, його називають Лігою християнської міліції. У створенні нового ордену втілювалися ідея воєнно-політичного об'єднання християнського світу задля ведення релігійної війни проти Османської імперії, а також принципи становості та корпоративності щодо членства в ньому та формування ієрархічних владних

структур. Розглянуті вище обставини та особливості формування ордену потрібно брати до уваги при оцінці угоди, що її уклав представник де Невера із запорожцями навесні 1618 р.

Запорозькі послы на переговорах у Варшаві 1618 р. й укладена ними угода

На думку деяких дослідників, послы від Війська Запорозького приїхали навесні 1618 р. до Варшави, щоб добитися політичних поступок від польського уряду за укладеною напередодні Вільшанською польсько-запорозькою угодою 1617 р.²³ Чи справді вони добивалися цих поступок – невідомо. Водночас у джерелах є підтвердження того, що під час перебування у Варшаві вони вели переговори із представником герцога де Невера, а також перського шаха Аббаса I.

Шахський посланець з'явився у польській столиці в березні 1618 р., причому із секретною місією. Щодо цілей його приїзду до Польщі, то про них вдалося дізнатися папському нунцію Ф.Діоталеві. Він з'ясував, що гість зі Сходу намагався схилити Сигізмунда III до війни із Туреччиною. Хотів також заручитися згодою польського короля на те, щоб вивести з України 10–12 тис. козаків та оселити їх на стратегічно важливих з огляду на воєнне протиборство з Туреччиною «добрих позиціях» або «добрих місцях». А щоб закріпити там козаків, перси хотіли побудувати для них фортеці. Усе це мало бути здійснене задля того, щоб не залишати «ворога у спокої» і, у кінцевому рахунку, за допомогою запорожців добитися домінування на Чорному морі²⁴.

Про деякі обставини, пов'язані з цією дипломатичною ініціативою Аббаса I, а також окремі конкретні її деталі дізнаємося з листування італійського мандрівника П'єтро Делла Валле зі своїм приятелем Маріо Скіпано. За інформацією, яку зібрав Делла Валле, при написанні листів до польського короля перський шах скористався допомогою генерального вікарія домініканців у Вірменії Павла-Марії Читтадіні. Той виявився незамінним шахським помічником, оскільки не тільки володів латиною, а й був особисто знайомий із Сигізмундом III. Шахські листи привіз у Варшаву якийсь вірменин на ім'я Яків. За свідченням Делла Валле, у цих листах ішлося про зведення коштом шаха фортеці для козаків на узбережжі Чорного моря – поблизу Трапезунда «на грузинському березі, що тепер називають Гурією». Як припускав італійський мандрівник, ішлося про розташований у цій місцевості порт Яні. Передбачалося, що розміщені там запорожці підлягатимуть військовому командуванню польського короля, а перський шах у разі потреби допомагатиме їм утримувати фортецю своїм військом. Щоб зацікавити Річ Посполиту у воєнному союзі з Персією, Аббас I погоджувався на підпорядкування польському королю місцевих грузинів-християн. За намовою П.-М.Читтадіні, він звернувся по сприяння у справі укладення персько-польського союзу до Папи Римського, пообіцявши йому у разі успіху добиватися переходу в католицизм християн-некатоликів – усіх грузинів, а також своїх підданих, «які є схизматиками й прихильниками греків»²⁵.

Однак спокусити польського короля досить примарною перспективою підпорядкування йому грузинів (чого не міг досягти сам шах) навряд чи було можна. Адже Сигізмунд III, як зазначалося, мав конкретні династичні наміри щодо Швеції, хотів посадити на московський трон свого сина Владислава й, до того ж, мусив зважати на політичні позиції польської шляхти, яка, безперечно, не привітала б розв'язання війни з Османською імперією. Не дивно, що написана 13 квітня 1618 р. офіційна відповідь польського уряду Аббасу I була ухильною. Вона не містила жодних певних обіцянок, а тим паче – конкретних зобов'язань. Як доповідав у Рим папський нунцій Ф.Діоталеві, у цій відповіді «нічого не згадувалося про те, щоб з козацькою поміччю тримати береги Чорно-

го моря та щоб ті козаки підтримали в позиції брата татарського хана (Шагін-Гірея – П.С.)»²⁶.

Як можна судити з деяких джерел, напередодні дня, коли польський уряд остаточно визначився з відповіддю на звернення Аббаса I (13 квітня), у польську столицю прибув запорозький гетьман. Принаймні за свідченням Якова, «козацький гетьман» став учасником наради, скликаної Сигізмундом III для підготовки відповіді Аббасу I. У цій нараді взяли участь також французький посол і два представники Папи Римського. Причому король, гетьман і французький посол написали листи до шаха, які вже восени 1618 р. Яків доставив адресату. Зустрівшись 9 листопада в Казвіні з Делла Валле, Яків розповів йому, що він усно прозвітував перед шахом про результати своїх відвідин Варшави. Не читаючи привезеної Яковом кореспонденції, Аббас I передав її королівському секретареві Агамірові²⁷ (шах втратив інтерес до цієї справи, оскільки напередодні – 26 вересня 1618 р. – було укладено турецько-перське перемир'я)²⁸.

Поміж шахських адресатів, яких назвав Делла Валле, був Оліварій де Марконес П.К. Він відзначив велику зацікавленість останнього козацькими справами і припустив, що той був впливовою особою у Польському королівстві, можливо, міркував італійський мандрівник, київським воєводою. Саме так Делла Валле розшифрував написану латиною абrevіатуру «Р.К.», уміщену після іменування *Olivarius de Markones: Palatinus Kioviae* – київський воєвода²⁹. Як впливає з епістолярної спадщини Делла Валле, про Оліварія він дізнався від якихось вірмен, котрі 16 квітня 1620 р. прибули з Польщі до Ісфагана. Вони привезли листи до шаха, а також листа латиною Оліварія де Марконеса П.К. до П.-М. Читтадіні. Делла Валле ознайомився з цим листом і встановив, що Оліварій де Марконес був серед авторів листів, вручених шахові восени 1618 р.

Звідси напрошується висновок, що один із трьох відправників листів до перського шаха від 13 квітня 1618 р. – польський король, козацький гетьман та французький посол – підписався Оліварій де Марконес П.К. Причому цей Оліварій мав неабияку довіру в козаків та був добре обізнаний в їхніх справах. Про це свідчить той факт, що він збирався прибути особисто в Персію для укладення персько-запорозької угоди («Пан Оліваріус, який писав цього листа, приїхав би переговорювати з персами про головні точки угоди»)». Звісно, що Оліварієм де Марконесом П.К. із названих вище осіб не міг бути польський король. Деякі дослідники припускали, що Оліварій де Марконес – це П.Конашевич-Сагайдачний. Першим таку версію висунув Н.Вахнянин. До такого висновку спричинилося розшифрування ним абrevіатури «П.К.» як «Петро Конашевич»³¹.

Насправді Оліварій де Марконес – не псевдонім, а дещо перекручене іменування реальної історичної особи – Олівера де Маркона (Марконеса, Марконнета), котрий, як свідчать джерела, 1618 р. певний час перебував у Варшаві як представник герцога де Невера. Що ж до останнього, то французький король Луї XIII, а також П.Пюїзіє попросили його виконати певні дипломатичні доручення під час поїздки до Центральної Європи (офіційно він не мав статусу посла)³².

На основі інформації, що є в листі О.Маркона до П.-М. Читтадіні (як зазначалося, цей документ був серед кореспонденції, доставленої вірменами у квітні 1620 р. в Ісфаган), можна у загальних рисах скласти уявлення про основний зміст «гетьманського» листа до Аббаса I від 13 квітня 1618 р. У письмовому зверненні до П.-М. Читтадіні О.Маркон фактично стисло відтворив головний зміст цього листа. Насамперед він наголосив на тому, що козаки «готові на все, що шах від них вимагав». Тобто представники Війська Запорозького принципово погодилися із запропонованим Аббасом I антитурецьким планом, а також тією роллю, що була відведена в ньому козакам. Конкретизуючи позицію запорожців, О.Маркон зазначив, що «коли згаданий шахом «порт Янус» буде у посіданні перського володаря, то вони (козаки) готові прибути туди з цілою армією»³³.

Таким чином, можна із певністю стверджувати, що в написаному у Варшаві листі від імені запорожців до Аббаса I засвідчено їхній твердий намір вступити у союз із перським шахом, спрямований проти Туреччини. Це передбачало висадку та розміщення козацького війська в порту Яні. Причому запорожці погоджувалися так вчинити за умови, якщо перси контролюватимуть Яні. Отже, політико-правове оформлення персько-запорозького союзу запорозька сторона відкладала на майбутнє. Тим часом посередник запорожців у цій справі – О.Маркон – заявляв про свою готовність прибути до Персії, щоб провести відповідні переговори із шахською владою. Така політична комбінація, безперечно, відповідала інтересам де Невера, метою якого було сісти на імператорський престол у Константинополі.

Із наведених вище даних, які стосуються статусу О.Маркона – учасника наради 13 квітня у польського короля, можна однозначно стверджувати, що він не був французьким послом, як гадав посланець перського шаха Яків. Якщо останній помилково сприйняв О.Маркона за французького посла, то чи правильно він визначив статус ще одного учасника наради у польського короля, а також автора листа до перського шаха, назвавши його «козацьким гетьманом»?

Таку помилку виключити не можна. Про це сигналізує документ, підписаний запорозькими послами та О.Марконом 7 квітня, який докладніше розглядатиметься нижче. У ньому керівник козацького посольства прямо не фігурує як «гетьман». Причому цим керівником був не П.Сагайдачний, який удруге прийшов до влади у Війську Запорозькому у жовтні 1617 р., а зовсім інша особа. Звісно, можна припустити, що П.Сагайдачний (якщо навесні 1618 р. він справді був гетьманом) 7 квітня був у Варшаві, однак з якихось причин не взяв участь у переговорах та підписанні певної угоди з О.Марконом, побажавши проявити свої дипломатичні здібності тільки 13 квітня під час наради у Сигізмунда III. Проте це припущення потрібно відкинути, оскільки така поведінка П.Сагайдачного була б цілком алогічною. Складно повірити також у те, що гетьман прибув у Варшаву після 7 квітня самостійно, тобто додатково до посольської делегації, яка у польській столиці вже вела переговори, причому зробив це тільки для того, щоб потрапити на згадану нараду. Відома із джерел практика тогочасної запорозької дипломатії цілковито заперечує подібну можливість. Тобто, можна стверджувати, що у квітні 1618 р. П.Сагайдачного у Варшаві не було.

Судячи з усього, запорозькі послы прибули до польської столиці ще в березні. Їх очолював Дмитро Отрохимович. Про особу цього запорозького дипломата майже нічого невідомо. Єдине, що можна достатньо впевнено стверджувати – іменування Отрохимович утворилося від патроніма Отрохим < Трохим; подібне іменування зустрічається в реєстрі Війська Запорозького 1649 р.³⁴

Отже, у Варшаві із послами Війська Запорозького зустрівся та провів переговори О.Маркон. Ще напередодні цієї зустрічі він був добре обізнаний із позицією запорожців стосовно ідеї хрестового походу проти Туреччини. Оцінюючи його перспективу під час свого перебування у Відні на початку грудня 1617 р. О.Маркон випромінював оптимізм щодо перспектив хрестового походу, зокрема через те, що, за його інформацією, графу Альтайну вдалося знайти впливових прихильників цієї ідеї серед «князів і синьйорів, покровителів і доброзичливців», а також осіб, які «нині бажають вступити у рицарський орден». О.Маркона неабияк надихало і те, що козаки, а також «нації, які з ними сусідять», із великою охотою приєднуються до «рицарства». Він стверджував, що вони дали відповідну обіцянку і готові воювати з турками лише за воєнну здобич³⁵.

Як видно, організатори нового рицарського ордену вже 1617 р. провели попередні перемовини із запорозькими козаками (очевидно, одним із ключових посередників між ними був волинський князь Самійло Корецький). Принаймні наприкінці листопада – на початку грудня вже було відомо, що запорожці мають

охоту разом із «рицарством» воювати проти турків. Отож, навесні 1618 р. у польській столиці О.Маркону вочевидь було нескладно знайти спільну мову із запорозькими послами. 7 квітня вони уклали між собою угоду³⁶. Згідно з нею, О.Маркон ставав повіреним козаків у справі укладення договору про їхній перехід під протекторат певного «короля або герцога». Д.Отрохимович та його товариші погодилися делегувати О.Маркону право укласти відповідний договір із тим володарем, якого він уважатиме найвигіднішим для інтересів запорожців. Політико-правовою основою для виконання О.Марконом покладеної на нього місії мало стати те, що козацькі послы визнали його «герцогом або ж генералом» Війська Запорозького із правовим статусом та повноваженнями, які в той час мали інші володарі».

Отже, згідно з укладеною угодою, новоспечений запорозький повірений отримував цілковиту свободу дій щодо пошуку володаря для своїх «клієнтів». Принаймні такий зміст має відповідне положення документа, сформульоване буквально так: «Ми (козацькі послы – П.С.) надаємо йому (О.Маркону – П.С.) усі повноваження та владу для приведення нашого війська під протекторат і захист такого володаря – короля або герцога, якого він вважатиме добрим, вигідним для нашого Війська». Як можна переконатися, дане положення угоди справді націлювало О.Маркона на власний розсуд обирати володаря, який візьме запорожців під свій протекторат.

Проте реальний політико-правовий зміст зазначеного пункту угоди не вичерпувався наявними в його тексті формулюваннями. У цьому можна переконатися, якщо подивитися на цей пункт із урахуванням більш широкого горизонту джерельної інформації, яка прямо пов'язана з угодою, що розглядається. Так, якщо взяти до уваги той факт, що запорозькі послы адресували текст своєї угоди з О.Марконом герцогу де Неверу, то напрашується висновок – козаки вразно засвідчили намір увійти із ним у певні політичні контакти.

Зберігся запис змісту листа О.Маркона до де Невера від 13 квітня 1618 р. (детальніше він розглядатиметься нижче), з якого добре видно, що Д.Отрохимович та його товариші вступили у переговори з О.Марконом явно не через раптову появу у них бажання дати запорожцям нового володаря. Насправді вони сіли за стіл переговорів із цим представником герцога де Невера – одного з ідеологів хрестового походу проти Османської імперії та створення нового рицарського ордену, – щоб обговорити питання про участь Війська Запорозького у цій війні. Звідси стає зрозумілим, що згадана вище угода від 7 квітня 1618 р., хоч і дала О.Маркону мандат на переговори із тим володарем, якого він сам захоче обрати, насправді доволі жорстко спрямовувала його на переговори з де Невером (О.Маркон використав також надані козацькими послами повноваження аби налагодити стосунки із перським шахом в інтересах боротьби проти Османської імперії). Предметом цих переговорів повинно було стати встановлення протекторату герцога над козаками.

Сторони укладеної угоди взяли на себе конкретні зобов'язання щодо її дотримання. Д.Отрохимович разом зі своїми товаришами від імені Війська Запорозького присягли визнати правосильним усе, що їхній повірений «зробить задля блага» запорожців. Керівник козацького посольства підтвердив це ще й тим, що поставив власноручний підпис із запорозькою печаткою під угодою, в якій було зафіксоване згадане зобов'язання. Тобто, запорозькі дипломати наперед погодилися визнати договір, котрий за їхнім дорученням укладе О.Маркон.

Водночас впадає в очі, що подібні запевнення козаків, котрі супроводжувалися таким важливим для їхньої політичної та моральної свідомості, а також системи цінностей актом, як присяга, за своїм реальним змістом були доволі загальні. У будь-якому разі не можна було гарантувати одностайності сторін у майбутньому стосовно того, що є благом для Війська Запорозького. Якщо ж не

існувало узгоджених критеріїв для окреслення даного поняття, то це залишало для запорожців можливість для політичного маневру при оцінці ними дипломатичної діяльності О.Маркона як їхнього повіреного.

Залишається тільки здогадуватися, чи це доволі двозначне положення було включене у документ із певною політичною метою, чи воно постало як данина риторичному жанру. Як би там не було, а козацькі послы самостійно вирішували, як саме сформулювати текст угоди. Принаймні та обставина, що вони надіслали де Неверу текст своєї угоди з О.Марконом польською мовою, сигналізує про складення ними цього документа власноручно. Прикметно, що деякі лексичні особливості оригіналу даної угоди перейшли і у зроблений тоді її переклад італійською мовою*. Ідеться про фрагмент речення, зміст якого стосується титулування козацьких послів: «Pisanni przebrany», що можна перекласти як «нижчепідписані обрані»**.

О.Маркон також узяв на себе зобов'язання щодо виконання угоди, яку він уклав із запорожцями. Отож, цей представник герцога де Невера дав слово, підтвердивши його присягою перед Д.Отрохимовичем та іншими членами козацького посольства, що забезпечить укладення договору Війська Запорозького про політичний союз із певним володарем, причому досягне цього у максимально стислі терміни. Судячи з усього, запорозькі послы отримали від О.Маркона примірник цієї угоди з його підписом.

Неважко переконатися, що укладена 7 квітня 1618 р. у Варшаві угода не робила козаків Війська Запорозького членами Ліги християнської міліції, якої ще не існувало як повноцінного суб'єкта міжнародних правовідносин. Насправді йшлося тільки про оформлення статусу О.Маркона як козацького повіреного з усіма повноваженнями для ведення переговорів, насамперед із герцогом де Невером, щодо укладення певного договору. Формально цей договір повинен був постати як акт прийняття герцогом запорожців під свій протекторат. Причому це не означало, що козаки автоматично виходили з підданства польського короля. Адже дипломатична практика Війська Запорозького засвідчувала, що в подібних випадках пошуки запорожцями служби в іноземних державців не означали зречення підданства польському королеві, а являли собою специфічний інструмент їхньої зовнішньої політики. Це підтверджують переговори у 1590-х рр. козаків з Еріхом Лясотою – представником німецького імператора Рудольфа II. Попри те, що їхнім предметом було військове найманство, політичні позиції запорожців полягали у набутті ними специфічного статусу підданих-слуг імператора. Водночас, як XVI ст., так і в перші десятиліття XVII ст. політична орієнтація козаків на Річ Посполиту була стабільною³⁷.

* Судячи з усього, О.Маркон переклав італійською мовою документ, що отримав від козаків, удавшись до послуг якогось перекладача – подібно до того, як чинили у схожих випадках інші дипломати. Приміром, венеціанські послы у Франції Оттаві Бон та Вінченцо Гуссоні замовили у Парижі копію італійською мовою одного роздобутого ними документа, що був написаний французькою (Із дипломатичної кореспонденції О.Бона та В.Гуссоні, 18.IV.1617 // Bibliothèque nationale de France. – Ital. – Ms.1771. – F^o.62).

** Вислів «Pisanni przebrany» при буквالیстському підході до перекладу можна перекласти, наприклад, як «писані перебрані», «писані вибрані» і, навіть, «писані перекладені» – останнє цілком суперечить змістовому спрямуванню документа. Якщо взяти до уваги певні історичні реалії, на які можуть натякати вислови «писані перебрані» та «писані вибрані», а саме – тогочасні військові огляди – «пописи», то наведені вислови вірогідно означали б приблизно таке: «ті, яких обрали під час попису», тобто особи, обрання яких послами відбулося під час військового огляду козацького війська. А, проте, подібне тлумачення вочевидь неприйнятне, оскільки запорожці зазвичай обирали своїх послів не під час військових пописів, а на козацьких радах.

Загалом зазначені особливості стосунків запорожців з іноземними монархами зумовлювало те, що гетьман Війська Запорозького не був суверенним титулованим володарем. Через це козаки, щоб надати законної сили своїм міжнародним угодам, змушені були в окремих випадках вдаватися до набуття своєрідного тимчасового підданства у тих можновладців, з якими укладали ці угоди – що проявилось також у зв'язку з їхнім наміром налагодити союзницькі стосунки з організаторами хрестового походу проти турків.

Під час переговорів запорозьких послів з О.Марконом було не тільки складено та підписано текст угоди між ними від 7 квітня 1618 р. Сторони цих переговорів узгодили також певні аспекти майбутнього воєнно-політичного співробітництва Війська Запорозького з потенційними союзниками у прийдешній війні проти Османської імперії. Доволі важлива інформація стосовно питань, які були обговорені козацькими послами та О.Марконом, а також домовленостей між ними, у тому числі тих, що не потрапили до тексту розглянутої вище угоди, міститься у листі О.Маркона до герцога де Невера від 13 квітня 1618 р.

Отже, автор цього листа писав, що він особисто провів переговори «з послом козаків, який був при королі Польщі». Причому під час переговорів (із подальшого змісту документа з'ясується, що запорозьку сторону на них представляв не один, а кілька послів) ішлося, по-перше, про необхідність продовжувати війну проти Османської імперії – О.Маркону стало відомо про недавній напад запорожців на турецьке узбережжя неподалік Стамбула та спалення ними там багатьох сіл, по-друге – участь козаків Війська Запорозького у хрестовому поході проти турків.

Представник герцога де Невера отримав від «найстаршого» з-поміж козаків документ із власноручним підписом останнього, а також запорозькою печаткою. Власне, ішлося про угоду, яку сторони уклали 7 квітня 1618 р. Козацькі послі від імені всього Війська Запорозького запряглися перед О.Марконом, що визнають владну зверхність герцога де Невера. Відтак, як тільки герцог зі своїми військами виступить у похід проти турків і накаже запорожцям прибути у певне місце збору, вони виконають цей наказ. Козаки запевнили О.Маркона, що «можуть зі своїми союзниками виставити разом шістьдесят тисяч воїнів»³⁸.

Немає сумніву, що повідомлення представника герцога де Невера про «переговори з послом козаків, який був при королі Польщі», а також «найстаршого» серед запорожців, котрий вручив йому певний документ, вказують на особу Д.Отрохимовича*. Що ж до сутності цього документа, то, як зазначалося, це була угода про політичне посередництво О.Маркона у справі приєднання козаків Війська Запорозького до нових хрестоносців, які збиралися воювати проти Османської імперії. О.Маркон тлумачив свою угоду з козаками від 7 квітня як таку, що в політико-правовому плані оформила визнання запорозькою стороною (під присягою та із дотриманням належних юридичних формальностей) влади герцога де Невера.

О.Маркон убачав у переговорах із запорожцями та укладенні з ними договору певний політичний підтекст, сфокусований на Річ Посполиту як державу. Адже цей представник герцога де Невера особливо наголошував на політичній значущості приєднання Війська Запорозького до воєнно-політичних планів де Невера з огляду на те, що польський король був монархом, котрий ніс відповідальність перед турецьким султаном за антиосманські дії козаків. Як випливає з листа, що розглядається, Сигізмунд III зі свого боку також дав зго-

* Якщо у терміні «найстарший» убачати вказівку на запорозького гетьмана – про участь останнього в нараді у польського короля 13 квітня твердив і посланець перського шаха Яків, – то цим гетьманом мав би бути Д.Отрохимович. Однак підтвердити це припущення свідченнями надійних джерел немає можливості.

ду приєднатися до лицарського ордену, який створювався, щоправда, за однієї умови – якщо до нього вступить німецький імператор. Окрім цього, за словами О.Маркона, він отримав запевнення від коронного підскарбія стосовно готовності чільних польських шляхтичів приєднатися до герцога де Невера, як тільки він зі своїми силами наблизиться до кордонів Речі Посполитої.

Упадає в очі те, що, окреслюючи зміст укладеної угоди, О.Маркон у своєму листі до де Невера від 13 квітня насамперед акцентував увагу на зобов'язаннях запорозької сторони – козаки повинні були приступити до виконання своїх союзницьких обов'язків стосовно участі у війні проти Османської імперії з того моменту, як герцог рушить зі своїми силами на цю війну. Із документа, який розглядається, випливає, що в межах виконання союзницьких обов'язків, які козаки візьмуть на себе після укладення в майбутньому договору з де Невером щодо участі у війні проти Османської імперії, Військо Запорозьке разом зі своїми союзниками виставить у визначене герцогом місце 60 тис. вояків. Проте залишається незрозумілим, яким могло бути кількісне співвідношення запорозьких сил та їхніх союзників при формуванні цієї армії. Невідомо також, кого насправді мали на увазі козацькі послы під своїми союзниками. Утім, навряд чи може бути сумнів, що левову частку 60-тисячної армії, яку Військо Запорозьке мало намір послати на з'єднання із силами герцога де Невера, вочевидь склали б запорожці. У ролі їхніх союзників, котрі, за планами козацьких послів, повинні були влитися у майбутню армію, сформовану для боротьби з турками, напевно, виступили б донські козаки.

Привертають увагу запропоновані О.Маркону Д.Отрохимовичем та його товаришами деякі деталі стратегії запорозької армії у майбутній війні. Отже, окрім військового контингенту, який козаки мали намір привести туди, куди накаже герцог де Невер, частину своїх сил вони запропонували послати «за Грецію» (*une partie dela grece*)³⁹. Не виключено, що даний план міг означати якусь операцію запорозького флоту (можливо, спільно із донцями), приміром, висадку десанту на західному узбережжі Туреччини.

Прикметно, що ідея хрестового походу, про який ідеться, отримала негласну підтримку деяких східних патріархів. Про це можна судити із факту зустрічі на початку грудня 1618 р. у Корці князя С.Корецького із патріархом Охриди. Останній повідомив йому про існування плану, згідно з яким війна проти Османської імперії розпочнеться навесні 1619 р. Причому у межах цього плану керівники хрестового походу збираються «послати сюди (вочевидь, на Волинь – П.С.) людей і гроші». 12 грудня 1618 р. С.Корецький написав із Корця листа, судячи з усього до де Невера, в якому запевняв його, що особисто він разом із силами, які зможе зібрати, готовий всіляко підтримати «це благородне починання». Князь запевняв, що негайно почне діяти, як тільки йому дадуть знати про початок воєнного походу листом або через посланця. Водночас він зауважив, що подібна співпраця можлива за наявності відповідної згоди з боку польського короля. Щодо запорозьких козаків як учасників хрестового походу проти Османської імперії, то С.Корецький запевняв свого адресата, що особисто він має серед них велику довіру, через що вони негайно виступлять у похід за його наказом, причому з такими силами, які будуть потрібні, а для цього, мовляв, козакам треба надіслати лише декілька «маловартісних подарунків»⁴⁰.

Тим часом де Невер розгорнув активну діяльність із підготовки хрестового походу. За відомостями, які вдалося зібрати на початку лютого 1619 р. венеціанському послу у Франції Андзолу Контаріні, герцог докладав великих зусиль, аби досягти порозуміння між німецьким імператором та повстанцями у Богемії. Він розраховував, що досягнення миру між ними створить передумови для початку війни проти Османської імперії. Якщо події у Богемії ввійшли б у мирне русло, то де Невер мав надію всі військові сили, які йому вдалося б зібрати

ти (наприкінці жовтня – на початку листопада 1618 р. під його командуванням було 6 тис. солдатів), у тому числі набрані у Німеччині, відправити у Трансильванію та Волощину, з'єднатися із тамтешніми військами і звідти розпочати сухопутні військові дії проти Османської імперії. Герцог планував також завдати туркам удару на морі. Задля цього він упродовж останніх кількох місяців наполегливо вів переговори з тим, щоб спрямувати проти них іспанський та венеціанський флоти⁴¹.

Плани де Невера розпочати військові дії проти турків із території Трансильванії та Волощини вочевидь не були секретом для С.Корецького. Очевидно, навесні 1619 р. він спілкувався у Варшаві з О.Марконом, який передав йому якісь листи, як можна судити, – від де Невера. Викладаючи ж власне бачення перспектив хрестового походу проти турків, С.Корецький висловив переконання, що для цього складаються вельми сприятливі передумови. Адже, за його даними (на 12 червня), турки і татари вже виступили з великими силами проти Речі Посполитої, що означатиме початок турецько-польської війни. Відповідно це могло стати сигналом до дій учасникам хрестового походу. На думку князя, армія хрестоносців повинна переправитися через Дунай по мосту, зведення якого не займе багато часу і не потребуватиме великих коштів. Нові хрестоносці знайдуть у Молдавії достатню кількість продовольства, зможуть отримувати із цього князівства по 300 тис. цехінів щомісячно, а також підкріплення – 15-тисячне вправне й призначене до боротьби з татарами військо. У Молдавії та фортецях на Дунаї можна буде роздобути багато гармат. Опановані ж учасниками хрестового походу фортеці після додаткового зміцнення стануть важливими опорними пунктами⁴².

Насправді Лізі християнської міліції не вдалося відродити практику середньовічних хрестових походів. В Європі з її конфесійним та політичним протистоянням і де вже точилася Тридцятилітня війна, це, вочевидь, було нереальним. До того ж, змінилися часи. Якщо після проповіді Папи Римського Урбана II 27 листопада 1095 р. у французькому місті Клермоні із закликком до хрестового походу християнський світ охопив величезний ентузіазм та релігійний підйом⁴³, то навряд чи можна було чекати чогось подібного від головної сили у війнах XVII ст. – солдатів-найманців, адже їх найбільше цікавили гроші. Щодо запорозьких козаків, то вони охоче підтримали звернену до них пропозицію організаторів хрестового походу виступити проти Османської імперії. Їхні послі уклали з ними певну угоду ще до того, як офіційно виникла Ліга християнської міліції. Власне, це була «технічна» угода, що її підписали запорозькі послі на чолі з Д.Отрохимовичем (а не П.Сагайдачним, як стверджується в історіографії). Вона тільки політично давала зелене світло на ведення переговорів, предметом яких формально мав стати перехід козаків під протекторат того чи іншого європейського володаря, а фактично – їхня участь у війні проти Османської імперії, що її збиралися розпочати засновники нового рицарського ордену.

Судячи з усього, жодного подібного договору так і не було укладено. Можливо, запорожців формально включили до списків членів цього ордену, приміром, за поданням О.Маркона? Щодо цього привертає увагу один документ від 1619 р. У ньому в порядку за списком наведено, зокрема, прізвища без титулів, як-от *Альтайн, Радул, Збаразький, Корецький*, тобто йдеться про осіб, котрі, як відомо з інших джерел, були членами Ліги християнської міліції. Зустрічаються також титули тих володарів, які погодились вступити у рицарський орден (*король Франції, король Іспанії, герцог Савойї* та ін.). Окрім цього, у документі є назви державних утворень, земель, міст, географічних об'єктів, етносів тощо (*Волощина, Трансильванія, Поділля, Відень, Прага, Рим, Париж, Дарданелли, татари* та ін.). Дане джерело не має заголовку і, напевно, являло собою якісь допоміжні, чернеткові записи, стосовно членства у Лізі християнської міліції, а також зроби-

лені для пам'яті важливі, з огляду на інтереси ордену, регіони та воєнні сили. Отож, у цьому еkleктично складеному переліку після *Угорщини* і *Трансільванії* та перед *Альтайном* записано «*Козаки*»⁴⁴. Як видно, інформація даного джерела надто непевна, аби на її основі робити категоричні висновки про те, що запорожці стали членами Ліги християнської міліції. До того ж, ніхто із козаків не фігурує в низці реєстрів членів цього ордену, що були розглянуті вище.

Таким чином, наявні в історіографії твердження на кшталт того, що П.Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Ліги християнської міліції не знаходять підтвердження у джерелах. Насправді очолювані Д.Отрохимовичем запорожські послы 7 квітня 1618 р. уклали з О.Марконом угоду про його політичне посередництво у справі прилучення козаків Війська Запорозького до сил, які, як очікувалося, зможуть розпочати хрестовий похід проти турків. Попри те, що зазначена угода для козаків була тільки своєрідною пробною кулею, а проект нового хрестового походу зайшов у глухий кут, зроблені запорозькою дипломатією кроки у цьому напрямку засвідчили її велику зацікавленість у тому, щоб діяти спільно із християнськими силами Європи у цивілізаційному протистоянні з Османською імперією, а також продемонстрували значну роль Війська Запорозького як потужної мілітарної сили, здатної істотно вплинути на геополітичну ситуацію на континенті.

Copia d'una lia autentica mandata dalli Cosaccki a Isigr Duca di Neuers sotto il nomi del sigr di Marcones, mandato dal'e in quilla parti, et fatto poi Procuratore de' Cosaccki, tradotta dal vero originale di Lingua Polacca ni Italiano*

Noi Pisanni pzebrany con Demetris Otrochimovit Imb.ri Deputati dall'Armata de' Zaporozceni, ovvero Cosacchi hauendo comiss.ne da tutta la nra Militia per dichiarare, comi facciamo da adesso, il sr Olivario Marcones col consenso di tutta l'Armata perm.ee rag.ni Importabi, Duca o generale della nra Armata di Zaporow, et hora teniamo di Sigr per tale, et l'habbiamo pregato che piglisse qesta carica sopraddci, et quel titolo di nro Prencipo ed tutti le prerogative et autorità anesse alla carica degli altri Prexcipi; Et acciò possa condurre l'interesse del nro utile comune, Noi li diamo ogni poteri et auttà d'unire la nra Armata sotto la protett.ne et difesa di tal Potetan Ré, o Duca, chi lui giudicherà buono, gil profitto della nra Armata, prometteno ni nomi di tutta la nra Armata d'accettare et cofermare tutto quill' ch'egli farà in q.onef ni benefi della nra Armata, hauendoli prestar et giuram.t et promessa ni nomi della nra Armata, sicomi ancor Lui ha pretati sopra cio Il suo giuram.t et promessa d'unire et giugner la nra Armata qtopiu' presto si potrà fare. Et in fede maggiore di q.o Noi ci siamo sottoscritti di mano propria, et habbiamo posto il sigillo della nra Armata. Data. In Warsauia, li 7 d'Apr.le 1618. Sottoscritta.

... Przebrany Amb.re del Armata di Cosacchi di mano propria⁴⁵.

Переклад

Копія автентичного листа, надісланого козаками синьйору герцогу де Невер від імені синьйора де Маркона, який був відряджений у ті краї і пізніше призначений козацьким повіреним, перекладеного зі справжнього оригіналу польською мовою на італійську

Ми, нижчепідписані, на чолі із Дмитром Отрохимовичем, обрані повноважними послами від Війська запорожців, або ж козаків, маючи доручення від нашого Війська оголосити (як тепер і робимо), за згодою усього Війська, із поважних причин, синьйора Олівера Маркона герцогом, або ж генералом нашого Війська Запорозького, і нині вва-

* Текст документа подано відповідно до його написання в оригіналі, скорочення не розкриваються, пунктуацію збережено. Набрані курсивом літери в оригіналі над рядком. Переклад з італійської О.Торон.

жаємо таким цього синьйора; і попросили його прийняти над нами ці повноваження й титул володаря та усі права і владу згідно з повноваженнями інших володарів; і, щоб він міг відстоювати інтереси для нашого загального добра, Ми надаємо йому всі повноваження та владу для приведення нашого Війська під протекторат і захист такого володаря – короля або герцога, якого він вважатиме добрим, вигідним для нашого Війська, обіцяючи від імені нашого Війська прийняти і підтвердити все, що він зробить задля блага нашого Війська, принісши йому присягу й пообіцявши від імені нашого Війська – так само, як і він приніс присягу та пообіцяв поєднати і з'єднати [у союз] наше Військо так швидко, як це буде можливо. Із найбільшою вірою, Ми підписалися власною рукою та поставили печатку нашого Війська. Варшава, 7 квітня 1618 р.

Підписано ... обраним послом Війська козаків, власною рукою.

¹ Див.: *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978. – S.59–61, 64–67.

² *Fagniez G.* Le Père Joseph et Richelieu (1577–1638). – Paris, 1894. – Tome premier. – Pp.150–171.

³ *Tapié V.-L.* La Politique étrangère de la France et Début de la Guerre de Trente ans (1616–1621). – Paris, 1934. – Pp.278–285, 304–305, 401–408.

⁴ *Szelągowski A.* Walka o Bałtyk. – Lwów; Poznań, 1921. – S.224, 225.

⁵ *Tyszkowski K.* Козацщина в wojnach moskiewskich Zygmunta III (1606–1618). – Warszawa, 1935. – S.32, 37–38.

⁶ *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.23.

⁷ *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.27, 29.

⁸ История орденов средневековья. – Минск, 2007. – С.3, 4.

⁹ *Карачинский А.Ю.* Предисловие к русскому изданию // *Лобе М., Фо Г.* Трагедия ордена тамплиеров. – Москва, 2007. – С.5, 6.

¹⁰ История орденов средневековья. – С.166–173; *Лобе М., Фо Г.* Указ. соч. – С.22.

¹¹ Докладніше див.: *Урбан В.* Тевтонский орден. – Москва, 2007.

¹² *Fagniez G.* Op. cit. – Pp.123, 150–151; *Tapié V.-L.* Op. cit. – Pp.279–283.

¹³ Я.Задзік до Л.Гембіцького, 29.I.1618 // AGAD. Extranea. 106/64.

¹⁴ М.Шишковський до Сигізмунда III, 6.XI.1618 // Biblioteka PAN w Krakowie. – №1051 – S.305 zw. s. – 307; Biblioteka PAN w Kórniku. – №292. – S.118–120.

¹⁵ М.Шишковський до А.Ліпського, 1.XII.1618 // Biblioteka PAN w Kórniku. – №292. – S.122–123.

¹⁶ Discriptio Ordinis Novi Eqvitum Militia Iesu, XI.1618 // Biblioteka PAN w Krakowie. – №1051. – S.307–309 zw. s.

¹⁷ Nouvelle biographie générale. – Paris, MDCCCLXII. – P.187.

¹⁸ Н.Божі до П.Пюїзіє, 28.XI.1618 // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms. – F^o.551–552.

¹⁹ Sommaire l'instution de l'Ordre de la Milice Chrestienne, 8.III.1619 // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4723. – P.83, 83 b.

²⁰ Extraict... de l'Ordre de la Milice Chrestienne // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4723. – F^o.6.

²¹ Sommaire l'instution de l'Ordre de la Milice Chrestienne, 8.III.1619. – Pp.84–86.

²² Extraict... de l'Ordre de la Milice Chrestienne. – F^o.12, 12 v°.; Catalogo de Prencipi..., Mars 1619 // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4723. – F^o.122–122 v°.; Ordo Militia Chrestienne, 4.VI.1619 // Ibid. – Fr. – Ms.4723. – F^o.50–56 v°.; Ordre des chevauers de la Milice chrétienne, 1619, 13 Mars // Bibliothèque de Carpentras. – Ms.1793. – F^o.217–217 v°.

²³ *Tyszkowski K.* Op. cit. – S.38.

²⁴ *Баран О.* Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик. – 1977. – Ч.1–2 (53–54). – С.51, 52.

²⁵ Подорожі Пієтра Делла Валле паломника // Український історик. – 1982. – 1983. – Ч.3–4 (75–76); 1(77). – С.134, 135.

²⁶ *Баран О.* Шах Аббас Великий і запорожці. – С.53.

²⁷ *Дашкевич Я.Р.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Укр. іст. журн. – 1971. – №9. – С.129.

²⁸ Подорожі Пієтра Делла Валле паломника. – С.131. – Прим.13.

- ²⁹ Дашкевич Я.Р. Указ. праця. – С.130.
- ³⁰ Подорожі Пієтра Делла Валле паломника. – С.133.
- ³¹ Див.: Дашкевич Я.Р. Указ. праця. – С.125, 130.
- ³² *Tarié V.-L.* Op. cit. – P.278.
- ³³ Подорожі Пієтра Делла Валле паломника. – С.133.
- ³⁴ *Осташ Р.І., Осташ Н.Л.* Індекс власних особових імен // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С.554.
- ³⁵ Із листа О.Маркона до невідомого, 7.XII.1617 // *Bibliothèque de Carpentras.* – Ms.1826. – F°.121 v°, 122 r°.
- ³⁶ Угода, що укладена запорозькими послами з О.Марконом, 7.IV.1618 // *Bibliothèque nationale de France.* – Fr. – Ms.4703. – F°.78–78 v°.
- ³⁷ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.133–143.
- ³⁸ Із листа О.Маркона до де Невера, 13.IV.1618 // *Bibliothèque de Carpentras.* – Ms.1813. – F°.155 r°.
- ³⁹ Із листа О. Маркона до де Невера, 13.IV 1618. – F°.155 r°, 155 v°.
- ⁴⁰ С.Корецький до де Невера (?), 12.XII.1618 // *Bibliothèque nationale de France.* – Fr. – Ms.4722. – F°.54, 54 v°.
- ⁴¹ Із дипломатичної кореспонденції А.Контаріні, 5.II.1619 // *Bibliothèque nationale de France.* – Ital. – Ms.1772. – F.314; Із дипломатичної кореспонденції Сімона та Андзола Контаріні, 11.XI.1618 // *Ibid.* – F.215.
- ⁴² С.Корецький до де Невера (?), 12.VI.1619 // *Bibliothèque nationale de France.* – Fr. – Ms.4722. – F°.57–58.
- ⁴³ Історія орденів середньовіччя. – С.146–148.
- ⁴⁴ *Bibliothèque nationale de France.* – Fr. – Ms.4722. – F°.106–107 v°.
- ⁴⁵ *Ibid.* – Fr.4703. – F°.78–78 v°.

The article examines the course of negotiations about attraction of Zaporizha Army Cossacks to crusade against the Ottoman Empire, analyzes, and provides text of correspondent agreement, that Zaporizha ambassadors signed alongside with O.Markon, duke de Never's representative, in April, 1618. The author refutes historiographic version about hetman P.Sahaidachnyi's enrolment with all Cossacks to League of Christian Militia.

І.М.Старовойтенко*

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ» М.АРКАСА У СВІТЛІ ВІДГУКІВ ТА РЕЦЕНЗІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті систематизовано і досліджено комплекс рецензій та відгуків на одну з найпопулярніших праць з української історії поч. ХХ ст. – «Історію України-Русі» М.Аркаса (1908 р.). Їх авторами були як історики (М.Грушевський, В.Липинський, С.Томашівський, Д.Дорошенко, Б.Барвінський), так і публіцисти. Рецензії були опубліковані в газетах «Діло», «Рада», «Руслан», «Киевские вести», «Николаевский курьер» та «Літературно-науковому віснику». У них відбилися різні оцінки зазначеної праці, від позитивних з окремими зауваженнями до відверто негативних, висловлених науковою критикою в особі М.Грушевського. Її мотиви допоможуть з'ясувати як самі рецензії й дискусії навколо них, так і залучений до дослідження епістолярій.

На початку 2008 р. минуло 100 років із часу виходу у світ у Петербурзі у видавництві «Общественная польза» науково-популярної праці «Історія Ук-

* Старовойтенко Інна Михайлівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.